

СИСТЕМНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 159.9:33

ДОМБРОВСЬКИЙ Олександр, к. е. н., заступник директора Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ХРОНОТОП У ПСИХОЛОГІЧНИХ ВИМІРАХ ЕКОНОМІКИ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

У статті досліджується проблема "хронотопу", який є теоретичним конструктом для характеристики сучасного глобального світу. Показано, що поняття "хронотопу" відкриває нові можливості для осмислення зв'язків між економічними подіями.

Ключові слова: хронотоп, глобальний світ, економіка, ахронія, індивідуальний хронотоп, подія, соціум.

Домбровский А. Индивидуальный хронотоп в психологических измерениях экономики: методологический контекст. В статье исследуется проблема "хронотопа", который является теоретическим конструктом для характеристики современного глобального мира. Показано, что понятие "хронотопа" открывает новые возможности для осмысления связей между экономическими событиями.

Ключевые слова: хронотоп, глобальный мир, экономика, ахрония, индивидуальный хронотоп, событие, социум.

Постановка проблеми. Поняття "глобального світу" передбачає виявлення сутності глобального простору, невід'ємного від політичних, економічних, культурних, соціальних змін, визначених особливостями часу. Взаємозв'язок простору і часу глобального світу обумовлений як мінімум трьома причинами: *по-перше*, посиленням (у зв'язку з політичними або технологічними причинами) інтеграції національних ринків; *по-друге*, для означення темпоральної динаміки суто політичного процесу усунення бар'єрів на шляху міжнародного потоку товарів, послуг і капіталів; *по-третьє*, для означення процесу глобального розповсюдження ринкової політики на внутрішньому і міжнародному рівнях. Всі зазначені процеси мають чітко окреслену обумовленість простору впливами часових змін. Що виокремлює поняття "хронотоп" як теоретичний феномен. У ньому усвідомлюється необхідність переоцінки поняття "часу" з огляду на його суб'єктивну детермінованість.

© Домбровський О., 2013

128

 ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2013. № 1

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття "хронотоп" вперше запропонував А. Ухтомський у 1925 р. у доповіді "Про часово-просторовий комплекс, або хронотоп" [1, с. 67], написаній під впливом ідей Г. Мінковського та А. Ейнштейна. Після появи теорії відносності А. Ухтомський першим висловив ідею впровадження особистого часу та його відмінності від часу соціального. Семіотична сфера поняття "хронотопу" вперше була розглянута М. Бахтіним [2]. До виявлення сутнісних характеристик хронотопу зверталися І. Кузін [3], Е. Гідденс [4], Дж. Бреннан [5], Дж. Елстер [6], Т. Монбріаль [7] та ін.

Однак, незважаючи на значні досягнення в дослідженні зазначеної проблематики, вимагає уточнення та методологічної рефлексії поняття "хронотопу" в контексті вимог глобальної економіки, що означає вихід за межі лінійного підходу і включення в контекст сучасних теоретичних рефлексій.

Мета дослідження: систематизувати існуючі теоретичні розробки проблеми "хронотопу" та концептуалізувати його як смислове структуроутворююче начало в якості загальнонаукової методології до конкретних практичних запитів у контексті глобальної економіки.

Виклад основного матеріалу. Першим після появи теорії відносності усвідомив необхідність переоцінки поняття часу з огляду на його особистісну орієнтованість та суб'єктивну детермінованість А. Ухтомський, виявивши хронотоп як фундаментальний інваріант, який сьогодні ми можемо покласти в основу осмислення економічних колізій. Також він висловив ідею впровадження концепції "особистого часу" та його відмінності від "часу соціального", що стало новим кроком у побудовах раціонального знання. При цьому в поняття "хронотоп" вкладався і глибокий філософський сенс: "загальне" та "приватно-індивідуальне" старої (класичної) логіки перетворюється в живі й переповнені конкретним змістом "суспільство" та "особу". "У чому я бачу надзвичайне надбання для людської думки в такому точному і водночас у такому яскраво конкретному понятті, як "хронотоп", що прийшло на зміну старим абстракціям "часу" і "простору"? – писав А. Ухтомський. – З точки зору хронотопу, існують вже не абстрактні точки, але живі й невід'ємні від буття події; ті залежності (функції), в яких ми виражаємо закони буття, вже не абстрактні криві лінії у просторі, а "світові лінії", якими пов'язуються давно минулі події з подіями даного часу, а через них – з подіями майбутнього, що зникає в даліні" [1, с. 342]. Таким чином, із впровадженням поняття хронотопу *абстрактні просторові або часові точки перетворюються на події*. Фактично описана А. Ухтомським модель може бути трансформована в семіотичний вимір і постати наступним чином: у наративах, які формують економічну свідомість і формуються економічними процесами, час і простір можуть бути "точковими", але тоді формується надвелика кількість таких наративів, які між собою несумірні. Але на місце "часу" і "простору" може прийти хронотоп, який є *концентрованою формою виразу подій, які складають "тіло" наративів, їх найглибшу сутність і забезпечують можливість поєднання наративів у цілісні метанаративи, які існують на рівні цивілізації та у глобальному вимірі*.

Особливістю *події* є те, що вона "знімає" надмірний історикоцентризм, властивий науковим нарративам. Це дає змогу віднайти альтернативний шлях для побудови нових методологічних конструктів. Адже подія розкриває можливість контамінації системного і лінійного підходів до осмислення економічних реальностей. Лінійні підходи (від формацій К. Маркса до концепту постіндустріального суспільства Д. Белла) зосереджуються на зміні одних активно-діяльних форм соціоекономічної дійсності на інші, у той час як системний підхід передбачає розгляд окремих економічних систем із позицій їх включення у механізми всіх рівнів економічних взаємодій. Класичний економіко-історичний підхід передбачає протиставлення цих двох форм – або економічний нарратив розвивається поступально, або ж циклічно. Однак у межах дослідження хронотопу можна прийняти лінійну модель як хронологічний набір подій, підпорядковуваних внутрішній логіці їх дослідження (оскільки вибір події для включення її у нарратив – прерогатива дослідника, цей фактор досить виразно досліджений у концепті постнекласичного типу раціональності), у межах якої можна розглядати відкриті та закриті економічні системи, котрі й постають подіями, в яких уможливується розгляд системних зв'язків структурних рівнів ринку (макро- та мікроекономічних) та інші форми соціально-економічних об'єднань (фінансовий капітал, сфера економічних відносин, держава тощо). Таким чином, хронотоп відкриває перспективу розгляду різноманітних економічних нарративних моделей щодо їх об'єднання довкола певного центру, яким виступає подія як хронотопічна одиниця.

Описуючи особливості хронотопу, слід зазначити: семіотична сфера цього поняття вперше була розглянута М. Бахтіним, який вивів його за межі психолого-фізіологічного та фізичного рівнів (описаних А. Ухтомським). На думку дослідника, хронотоп зосереджує у собі різноманітні часові (час індивідуальний, час соціальний, час культурний) та просторові (середовище та його осмислення) реальності. Завдяки чому можна стверджувати, що хронотоп є смисловим структуротворчим началом. Безпосереднє споглядання "схоплює хронотоп у всій його цілісності і повності", а художні уявлення "пронизані хронотопічними уявленнями різних ступенів та об'ємів" [2, с. 9].

Таким чином, хронотоп не просто об'єднує простір і час та створює події, а дає можливість *осмислювати зв'язки між цими подіями*, створювати власні сюжетні лінії, які конкретизуються та отримують значення і сенс. При цьому хронотоп не є субстанційним і цілісним утворенням: його структура скоріше монадологічна. Кожен хронотоп містить у собі інші хронотопи, які можуть стосуватися конкретних просторово-часових подій, проте вони інтегровані й відображені у цьому хронотопі, будучи об'єднані між собою діалогічними взаємовідносинами.

Як бачимо, особливістю хронотопу виступає те, що він не є простим об'єднанням властивостей простору і часу – це поняття має власні, відмінні характеристики, які полягають у конструюванні кожною окре-

мою особистістю просторово-часової організації, яка виражає континуум просторових і часових станів, поєднаних взаємозв'язками і взаємодіями, та включення їх у єдиний світовий процес. Таким чином, будь-який цілісний єдиний потік подій може бути представленим у хронотопі, тобто у просторово-часовому зв'язку координат. При цьому хронотоп надаватиме цим подіям системного виміру та формуватиме їх структуру.

У зв'язку з цим виникає запитання – чи властива часові та закономірність, яка йому приписується? Адже, не будучи абсолютним, але виступаючи при цьому лише формою сприйняття, час, у такому випадку, є уявним часом, отже, – як же він повинен поставати у якості соціального часу? І далі – чи існують загальні підстави для того, щоб заявляти про хронотоп, властивий певним метанаративам (наприклад, хронотоп індустріального, хронотоп постіндустріального суспільства), або ж – переходячи від загальнонаукової методології до конкретних економічних запитів – чи об'єктивно впроваджувати поняття економічного хронотопу? Вирішення цієї колізії можливе при розрізненні двох рівнів хронотопу – індивідуального та соціального. І. Кузін у зв'язку з цим виокремлює два види хронотопу – хронотоп-ахронію (або хронотоп нульового ступеня) й хронотоп першого ступеня [3, с. 51].

Такі різновиди хронотопу є його диференціюючими властивостями. Перша, яку І. Кузін називає "ахронія", описує неможливість одномірного опису хронотопу: "ахронія "лежить" у зазорі між часом і простором, пов'язуючи їх між собою в хронотоп", – заявляє дослідник. – "Хронотоп є виявлена до доступності ахронія (відсутнє начало), оскільки просторовий час перестає бути просто часом. У просторі часовість (історичність) часу встановлюється як субстанційність. Таким чином, зв'язок часу і простору – даність, існуюча не в якості їх механістичного поєднання і підсумування, а як нерозривний взаємозв'язок, позначений нами поняттям "ахронія", де вони парадоксально відмінні й не розрізнені: пронизаність часу простором, а простору – часом, передбачає ясність кожного з елементів" [3, с. 40]. Таким чином, ахронія передбачає іманентний взаємозв'язок часу і простору, який дає можливість об'єднати темпоральний та топологічний виміри хронотопу як на індивідуальному, так і на соціальному рівнях.

На індивідуальному рівні ахронія фіксує неможливість поставання часу без простору в індивідуальній свідомості. Відкриттям І. Канта (власне, сутністю здійсненого ним "коперніканського перевороту" у філософії) було впровадження уявлень про те, що час і простір є лише формами сприйняття (а тому існують тільки у людській свідомості, будучи її способом усвідомлювати світ). Разом із тим, теорія відносності підкреслила, що і час природи не може братися абсолютно, тобто він не існує метафізично. Фізично ж час являє собою незворотню багатоманітність більш ранніх і більш пізніх моментів.

Хронотоп-ахронія – це подія-хронотоп, наявність якої можлива при зв'язку всього сущого й виступає точкою у просторі, яка неявно

містить у собі всі можливості, закладені в конкретному моменті часу та які, таким чином, актуалізуються у момент цієї події, перетворюючись на дійсність. Хронотоп першого ступеня – це хронотоп, який розглядається під соціокультурним кутом – такий погляд актуалізував М. Бахтін. Він вважав хронотоп модусом існування культурного сенсу, його ритміки, яка виражається через становлення подій у їх часовій і просторовій перспективі. Невід’ємною ознакою такого хронотопу є його динамічність: немає заздалегідь установленого фону, на якому б розгорталися події.

Хронотоп першого ступеня – це, власне, соціальний хронотоп, включений у нарративний контекст. Саме такий хронотоп можна визначити відповідно до контекстів, які він описує, і з урахуванням того кута зору, в якому цей хронотоп себе виявляє. Тут і можливі поставання таких проблемних нарративних об’єктів, як економічний хронотоп, культурний хронотоп, цивілізаційний хронотоп тощо. Ці хронотопи існують на метарівнях і включають у себе хронотопи-ахронії.

Слід зазначити, що виокремлення двох різновидів хронотопу уможливорює переосмислення контамінації мікро- та макрорівнів соціуму, осягаючи традиційний сьогодні розрив особистісного і соціального, що є викликом сучасності. Такий виклик описаний зокрема Е. Гідденсом: "Замість надміру використовуваної сучасними соціологами ідеї "суспільства" в значенні замкненої системи, нам слід взяти в якості відправної точки, сконцентрованої на аналізі того, яким чином суспільне життя впорядковане у просторі й часі, проблематику просторово-часової дистанції... В епоху сучасності рівень дистанції часу і простору набагато вищий, ніж у будь-який із попередніх періодів, і відношення між місцевими і віддаленими соціальними формами і подіями відповідно "розтягуються". Глобалізація означає, по суті, процес розтягування, у тій мірі, в якій способи зв'язку між різноманітними соціальними контекстами або регіонами цілком охоплюють своєю мережею поверхню земної кулі" [4, с. 188]. Таким чином, трансформації "часопростору" лежать в основі розвідок глобальних проблем сучасності.

Крім того, із наведеного випливає *співвідношення між хронотопом нульового та першого ступенів*: фактично, його можна розглядати як співвідношення між індивідуальним і соціальним рівнем. Отже, й хронотопи надалі можна визначити як індивідуальний та соціальний хронотоп. Розглянемо, які економічні смисли можна вкласти у ці два поняття.

Індивідуальний хронотоп (хронотоп-ахронія, хронотоп нульового рівня) пов'язаний із моральними дилемами дієвця, актора, який здійснює або індивідуальний, або колективний вибір (тобто обирає або правила і норми спільноти та суспільства, обмежуючи таким чином у деяких ситуаціях власне майбутнє, або ж, навпаки, обираючи його). Індивідуальний хронотоп не перебуває поза межами економічних інтересів, адже може розглядатися у взаємозв'язку з проблемою принципів та правил, які регулюють життя суспільства. Індивідуалізм орієнтується на пошук тих особливостей природи людини, які б забезпечили її співіснування

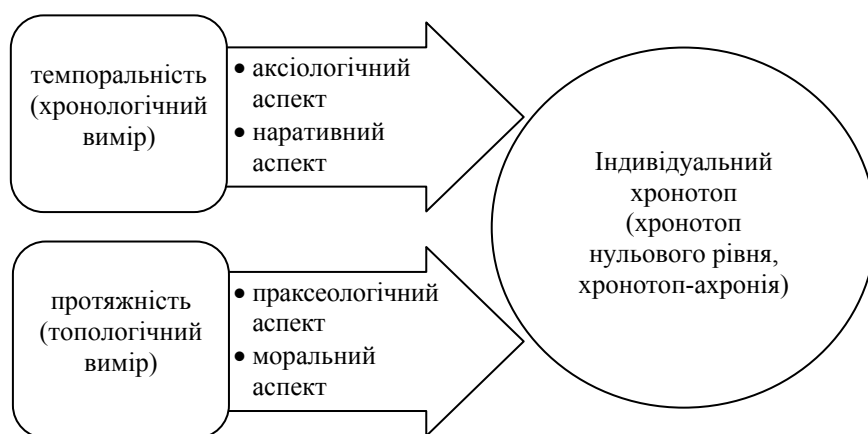
з іншими на економіко-політичному рівні, адже "намагання ототожнити інтереси людини з потребами інших людей веде не лише до загального принципу "приватної власності"; воно також допомагає нам у визначенні можливого змісту поняття "право власності" відносно різних ґатунків речей" [8, с. 38]. Це виокремлює сферу відповідальності кожної окремої особистості.

Актуально зазначити, що цю сферу відповідальності Дж. Бреннан та Дж. Бьюкенен розглядають *крізь призму темпоральності*. Так, на думку дослідників, приватний вибір індивіда можна розглядати тільки у теперішньому часі: "ми можемо діяти тільки зараз; ми не можемо діяти у минулому. Але не можемо діяти і в майбутньому" [5, с. 129]. При цьому основною дилемою індивідуального вибору є відсутність можливості виявити співвідношення між обраним індивідом планом його життя та послідовністю дій, які б забезпечили вдалість його життєвого досвіду, та між тими корисними економічними благами, які йому для цього потрібні. Основою для включення темпорального аспекту в економічне дослідження індивідуального вибору може слугувати припущення, що "індивіди здійснюють свої вибори послідовно, у дискретні періоди часу і що вибори, здійснені в одному періоді, впливають на ті, які робляться у більш пізні періоди" [5, с. 131]. "У відповідних межах індивід сам формує себе як діючу й обираючу одиницю засобом вчинків, здійснених у періоді, що передують тому, в якому він тепер стоїть перед вибором" [5, с. 131]. *Це міркування надзвичайно важливе для виведення поняття "індивідуальний хронотоп"*. Із наведеного вище показника часового виміру дослідники роблять висновок про наявність у індивідів власної історії, яка формує переваги та обмеження індивіда, що визначають його поведінку в ситуації вибору у будь-якому періоді.

Отже, *індивідуальний хронотоп – це контамінація ідентичності індивіда, яка виступає у вигляді наративу і являє собою ціннісну систему координат, що впливає на особистий вибір індивіда, та потенційного предметного втілення наслідків здійсненого ним вибору*. Таким чином, хронотопу можна приписати такі основоположні аспекти:

- *аксіологічний*: індивідуальний хронотоп передбачає співвіднесення індивіда з ціннісною системою координат, в якій він здійснює власний індивідуальний вибір;
- *наративний*: складається на основі досвіду індивіда та включає у себе цей досвід при здійсненні дієвцем вибору;
- *праксеологічний*: індивідуальний вибір не може здійснюватися поза дієвим утіленням, тому в межах побудови теорії хронотопу доцільніше говорити не про індивіда, а про дієвця або про актора (що й уживатиметься надалі);
- *моральний*: на противагу наративному передбачає проекцію вибору в майбутнє, урахування наслідків цього вибору та соціальну відповідальність за нього.

Співвідношення цих аспектів стосовно темпорального та хронологічного виміру хронотопу показано на рисунку. Ще раз слід зазначити, що через те, що хронотоп – це завжди подія, йдеться не про виокремлення окремих його частин, а лише про наявність двох рівнів, які інтегровані в нерозривну цілісність. Проте, і це очевидно, аксіологічний та нарративний аспекти не мають і не можуть мати предметного втілення: індивід обирає систему цінностей не як систему культурних артефактів, а як систему підтриманих певною спільнотою пріоритетів, відповідно до яких: *по-перше*, здійснюється індивідуальний вибір; *по-друге*, складається особистий наратив. У той час, як праксеологічний і моральний контекст завжди пов'язані з певною предметністю. Отже, з індивідуальним осмисленням просторовості, що виявляється в конкретній дії дієвця, а ця дія, у свою чергу, перетворюється на подію знову ж таки у майбутньому нарративному вимірі хронотопу. Моральний же вимір важливий для осмислення включення індивідуального наративу в загальні соціальні контексти. Так, при описуванні індивідуальних хронотопів у економічних контекстах слід враховувати, що економіка пов'язана з мораллю. Як зазначає Т. де Монбріаль, "економічна наука є наукою моральною. Зокрема, вона використовує інтроспекцію й судження про цінності" [7, с. 278].

Темпоральний та топологічний виміри хронотопу

Поняття "хронотопу" вирішує проблему, що постала перед Дж. Бреннаном і Дж. Бьюкененом, які виражали занепокоєння з приводу свободи волі індивіда. "Як безперервно існуюча свідомо істота, індивід може неохоче йти на обмеження своєї свободи, – заявляли дослідники. – Свобода може цінуватися навіть у тому випадку, якщо індивід не знає, що буде об'єктом його дій у майбутні періоди" [5, с. 272]. Однак саме через цю свободу та саму її цінність можуть виникати проблеми, пов'язані із правилами та принципами, які цю свободу регулюють. У разі наявності вибору існують два способи його здійснення: *по-перше*, за умови наявності заздалегідь визначених моральних принципів, які можуть визна-

чати вибір як у теперішньому, так і в майбутньому; *по-друге*, людина може "піти далі інструментального прийняття особистого морального кодексу" [5, с. 134], коли вибір майбутнього обирається шляхом правил або обмежень. Для ілюстрації такого вибору дослідники згадують приклад Дж. Ельстера із його книги "Одісей і сирени" [6]: наближаючись до берега, де жили сирени, Одісей прив'язав себе до щогли корабля. Він визнає слабкість своєї волі; він не довіряє своїй здатності протистояти спокусам і знає, що якщо він піддасться спокусі, то не зможе досягти головної мети своєї подорожі. Таким чином, існує чітка передвизначеність у цій ситуації, і така передвизначеність є справді проблемою, оскільки лежить у сфері встановлення принципів, які міг би використовувати індивід.

Висновки. Ігнорувати принципи при виборі суспільної позиції практично неможливо. Адже, як зазначав Ф. Гаєк, "принципи мають властивість заявляти про себе навіть якщо широкий загальний їх ясно не усвідомлює, і лише конкретні рішення натякають на них, або якщо вони являють собою дуже нечітку ідею про якусь дію або її відсутність" [8, с. 11].

Таким чином, темпоральність як "наративізована" проекція в минуле заперечує можливість невизначеності майбутнього, оперуючи поняттям "передвизначеність" і заявляючи тим самим, що минуле визначає майбутнє, і такий зв'язок зумовлює вибір індивіда. Проте у хронотопі свобода волі повертається індивіду, разом із поняттям діяльності. Індивід перетворюється на дієвця, а дія стає включеною в систему світосприйняття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ухтомский А. А. О хронотопе // А. А. Ухтомский. Доминанта. Статьи разных лет. 1887–1939 / А. А. Ухтомский. — СПб. : Питер, 2002. — С. 67–71.
2. Бахтин М. М. Эпос и роман / М. М. Бахтин. — СПб., 2000. — С. 9.
3. Кузин И. В. Хронотоп как ахрония : формальное условие события / И. В. Кузин // Модусы времени: социально-философский анализ : сб. статей. — СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2005. — С. 38–64.
4. Гидденс Э. Последствия современности / Э. Гидденс. — М. : Издательская и консалтинговая группа "Праксис", 2011. — 352 с.
5. Бреннан Дж. Причина правил. Конституционная политическая экономия" / Дж. Бреннан, Дж. Бьюкенен. — СПб. : "Экономическая школа". Государственный университет – высшая школа экономики. Санкт-Петербургский государственный университет экономики и финансов, 2005. — 272 с.
6. Elster J. Ulysses and the Sirens / J. Elster. — Cambridge : Cambridge University Press, 1979.
7. Монбриаль Т. де. Действие и система мира / Т. де Монбриаль. — М. : Московский государственный институт международных отношений (Университет); "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2005. — 488 с.
8. Гаєк Ф. Індивідуалізм : істинний та хибний / Ф. Гаєк // Гаєк Ф. Індивідуалізм та економічний порядок. — К. : Акта, 2002. — С. 9–55.
9. Becker G. The Economic Approach in Human Behavior / G. Becker. — Chicago : University of Chicago Press, 1976.

Стаття надійшла до редакції 08.10.2012.

Dombrowski O. Individual chronotope in the psychological dimensions of economy: methodological aspects. The concept of "global world" involves the interpretation of the essence of the global space, inseparable from the political, economic, cultural and social changes that are defined by the features of time. The relationship of space and time of the global world has at least three reasons: increased (due to political or technological reasons) integration of national markets, to indicate the temporal dynamics of a purely political process of removing barriers to the international flow of goods, services and capital, to denote the process of global spreading of market policy on the domestic and international levels. All of these processes have well-defined space conditioning by influences of temporal changes. This distinguishes the concept of "chronotope" as a theoretical phenomenon. It recognizes the need for reassessment of the concept of "time" because of its subjective determination.

The author of the article has systemized existing theoretical research on the "chronotope" and conceptualized it as a semantic structure-principle as a general scientific methodology to specific practical queries in the context of the global economy.

It has been concluded that ignoring principles in choosing social position is almost impossible. After all, the principles tend to assert themselves even if the general public is not aware of them clearly, and only specific solutions hint at them, or if they represent a very vague idea of some action or lack of it. Thus, temporality as "narrated" projection in the past denies the possibility of uncertainty of the future, using terms of "predeterminacy" and claiming thereby that the past defines the future, and this relationship leads to a choice of the individual. However, the chronotope gives back freedom to an individual, along with the concept of activity. The individual becomes a player, and the action is included into the system of the world perception.

Key words: chronotope, a global world economy, ahrony, individual chronotope, event, society.

REFERENCES

1. *Uhtomskij A. A.* O hronotope // A. A. Uhtomskij. Dominanta. Stat'i raznyh let. 1887–1939 / A. A. Uhtomskij. — SPb. : Piter, 2002. — S. 67–71.
2. *Bahtin M. M.* Jepos i roman / M. M. Bahtin. — SPb., 2000. — S. 9.
3. *Kuzin I. V.* Hronotop kak ahronija : formal'noe uslovie sobytija / I. V. Kuzin // Modusy vremeni: social'no-filosofskij analiz : sb. statej. — SPb. : Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 2005. — S. 38–64.
4. *Giddens Je.* Posledstvija sovremennosti / Je. Giddens. — M. : Izdatel'skaja i konsaltingovaja grupa "Praksis", 2011. — 352 s.
5. *Brennan Dzh.* Prichina pravil. Konstitucionnaja politicheskaja jekonomija" / Dzh. Brennan, Dzh. B'jukenen. — SPb. : "Jekonomicheskaja shkola". Gosudarstvennyj universitet – vysshaja shkola jekonomiki. Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet jekonomiki i finansov, 2005. — 272 s.
6. *Elster J.* Ulisses and the Sirens / J. Elster. — Cambridge : Cambridge University Press, 1979.
7. *Monbrial' T. de.* Dejstvie i sistema mira / T. de Monbrial'. — M. : Moskovskij gosudarstvennyj institut mezhdunarodnyh otnoshenij (Universitet); "Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija" (ROSSPJeN), 2005. — 488 s.
8. *Gajek F.* Indyvidualizm : istynnyj ta hybnyj / F. Gajek // Gajek F. Indyvidualizm ta jekonomichnyj porjadok. — K. : Akta, 2002. — S. 9–55.
9. *Becker G.* The Economic Approach in Human Behavior / G. Becker. — Chicago : University of Chicago Press, 1976.